

Annemiek Schilpzand

De morele dijk

Tussen berekening en betekenis

Uitgeverij Eburon
Utrecht 2026

Het Thijmgenootschap, vereniging voor wetenschap en levensbeschouwing, is opgericht in 1904 en draagt sinds 1947 de huidige naam, geïnspireerd op J.A. Alberdingk Thijm, literator, kunstkenner en cultuurdruager. Deze vereniging van christelijke intellectuelen zet zich in voor wetenschappelijke publicaties met een actueel, levensbeschouwelijk accent. Voor lidmaatschap zie de laatste pagina.

Bestuur Thijmgenootschap

Prof. dr. José Sanders, voorzitter

Prof. dr. Johan Graafland, vice-voorzitter

Eefje de Gelder MSc MA, secretaris

Drs. Roland E.C. van der Pluym, penningmeester

Prof. dr. Gabriël J.M. van den Brink

Drs. Maria J.Th. Martens

Dr. Annemiek M. Schilpzand

ISBN 978 94 6301 613 1

Academische Uitgeverij Eburon, Utrecht

www.eburon.nl

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

Op de omslag: Jan Asselijn, De doorbraak van de Sint Anthonisdijk bij Amsterdam (1651), Rijksmuseum, Amsterdam

© 2026 A. Schilpzand / Thijmgenootschap. Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden veeleenvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbenden. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

All rights are reserved, including those for text and data mining, AI training and similar technologies.

Die het water deert, die het water keert.¹

Inhoud

Proloog	9
1. Het verdwenen land	11
2. Water en orde	19
3. Vier spiegels	29
4. Twee talen	59
5. Slotbeschouwing	69
Dankwoord	73
Noten	75
Over de auteur	85

Proloog

Tijdens mijn onderzoek naar de sociaal-economische gevolgen van rampen, begon ik mij steeds meer te realiseren dat de fysieke veiligheidsmaatregelen zeker niet altijd de doorslag geven hoe goed een gemeenschap zich er doorheen slaat. Soms werkt bescherming slechter dan je zou verwachten. Soms werkt ze verrassend goed. Waarom sterven er bij de ene cycloon tienduizenden mensen en bij een vergelijkbare cycloon, veertien jaar later, minder dan vijftig? Waarom rent een gemeenschap zonder protocollen naar hoger land, terwijl een andere gemeenschap, volgehangen met protocollen, juist kwetsbaar blijkt te zijn?

Samenlevingen die steeds beter worden in het bouwen van fysieke bescherming – hogere dijken, betere modellen, verfijndere alarmsystemen – worden daardoor niet vanzelf veiliger. Soms worden ze brozer, juist omdat het systeem zo goed presteert dat niemand meer twijfelt aan de bescherming en daardoor ook niet meer om kan gaan met situaties die net buiten de afgedekte scenario's van deze bescherming vallen. Veiligheid verschuift dan van activiteit naar bezit. En wat we bezitten, oefenen we niet meer.

Ik las vele rapporten het afgelopen jaar. Die van de Japanse parlementaire onderzoekscommissie over de kernramp in Fukushima. Die commissie beschreef de ramp als meer dan technisch falen: zij liet zien hoe menselijk handelen en ingesloten culturele patronen aan de ramp hadden bijgedragen. Het rapport van het *Select Bipartisan Committee* na orkaan Katrina, dat ras en klasse benoemde als factoren die bepaalden wie beschermd werd en wie niet. De parlementaire enquête naar aardbevingsgebied Groningen, waar naar voren kwam dat kennis al decennia aanwezig bleek zonder dat iemand er iets mee deed. Elk rapport beschreef andere oorzaken en andere omstandigheden. Toch

zag ik in al die gevallen een vergelijkbare onderliggende kwetsbaarheid terug.

Ik ben geen rampenexpert. Ik ben opgeleid in de economie, en die achtergrond bepaalt wat ik wel en niet zie. Ik kijk hier dus niet naar de technische oorzaken van rampen. Ik kijk naar hoe samenlevingen hun bescherming tegen rampen organiseren – welke regels ze afspreken, hoe ze de lasten verdelen en of ze het onderhoud doen of laten liggen. Ik kijk naar hoe die organisatie, onzichtbaar zolang alles werkt, opeens het enige is wat ertoe doet wanneer niets meer werkt. Maar ik loop op de zaken vooruit. Laat ik beginnen waar het begon. Bij een plek die er niet meer is.

1. Het verdwenen land

Op een zeventiende-eeuwse kaart van Alt-Nordstrand, door Joan Blaeu opgenomen in 1662, staat een naam die niet langer bij een bestaande plaats hoort: Rungholt. De schrijfwijze verschilt nauwelijks van die van Husum, Pellworm en Nordstrand, alsof het nog steeds een gewone plaats op de kaart is. Maar Rungholt lag toen Joan Blaeu het optekende al ongeveer drie eeuwen onder water. De naam op de kaart is louter een herinnering.

Dit essay begint hier, bij deze kaart, omdat wat er met Rungholt gebeurde het voorbeeld is van de paradox die dit hele essay drijft. Het gaat om het vergeten dat erop volgde. Rungholt lag aan het wad vlakbij zee en had dijken, regels, plichten en gedeelde lasten om zich tegen overstromingen te weren. Het had, met andere woorden, precies de structuur waarvan wij geloven dat zij beschermt. Toch verdween Rungholt.

Wat weten we van Rungholt? Rungholt was een nederzetting aan de westkust van het hertogdom Sleeswijk, in het Noord-Friese waddengebied. Het was een handelsplaats, vermoedelijk niet groot maar ook niet onbelangrijk. De inwoners leefden van handel, van landbouw op ingepolderd land en van de winning van turf en zout. Deze laatste twee activiteiten leverden geld op maar veranderden het landschap op manieren die pas later zichtbaar werden. Turfwinning verlaagt de bodem en sommige vormen van zoutwinning en kustexploitatie lieten het landschap verder verzwakken. Langzaam, seizoen na seizoen, werd het land waarop Rungholt gebouwd was een fractie lager en een fractie meer afhankelijk van de dijken die het beschermden.²

Dan, in de nacht van 15 op 16 januari 1362, slaat de tweede Sint-Marcellusvloed toe. Het is een stormvloed

van een kracht die nu als uitzonderlijk zou worden geclassificeerd langs de Noordzeekust. Het water brak door de dijken en overspoelde het land. Toen het zich terugtrok was Rungholt verdwenen. Rungholt was opgelost – opgenomen in het wad en teruggegeven aan de zee. Er zijn nog altijd sporen van die verdwenen nederzetting terug te vinden: resten van dijken, afwateringsstructuren en zelfs een kerk.³ Maar als plaats hield Rungholt op te bestaan.

Nu is de verleiding groot om hier onmiddellijk het mechanisme te benoemen. Om te zeggen, zie je wel, de marges waren te dun, de reserves te klein en het onderhoud te beperkt. Dat is wellicht ook allemaal waar. Maar laten we weerstand bieden aan die verleiding, omdat het mechanisme alleen niet verklaart waarom het steeds opnieuw misgaat. Daarvoor moeten we naar iets anders kijken. We moeten kijken naar wat er vergeten werd.

Rungholt verdween namelijk ook uit het collectieve geheugen. De ervaring en het besef dat hier iets was misgegaan dat opnieuw kon misgaan. Wat wel bleef waren de legenden. In sommige daarvan klinkt de verzonken stad nog na in klokken onder water. In andere verschijnt Rungholt als een stad die door overmoed, rijkdom of goddeloosheid haar ondergang over zichzelf afriep. Zulke verhalen hielden de naam levend, maar niet noodzakelijk de les.

Sommige gemeenschappen proberen de lessen uit het verleden vast te houden. Op het eiland Simeulue, voor de kust van Sumatra, bestaat een verhaal, *smong*, dat precies hetzelfde doet. Het is zowel een verhaal als een instructie: als de aarde schudt en de zee zich terugtrekt, ren dan naar boven en neem de anderen mee. In 2004, toen de tsunami kwam, renden de inwoners van Simeulue massaal naar de heuvels. Op veel andere plekken gebeurde dat minder massaal of te laat. Op Simeulue kwamen zeven mensen om het leven op een bevolking van ruim 78.000 – een sterftecijfer van minder dan 0,01 procent. In de regio als geheel, met name in Atjeh, lag dat cijfer honderden malen hoger.

Rungholt had geen smong. Of als er wel zoiets geweest zou zijn, ging het samen verloren met de stad. Wat ervoor in de plaats kwam, was een legende van een goddeloze stad die door de zee werd gestraft. Het is een moreel verhaal, zeker, maar het is het verkeerde morele verhaal. Het zegt: we waren slecht, en God strafte. Het zegt niet: we waren kwetsbaar, en jullie vergaten.

Dat onderscheid lijkt subtiel maar dat is het mijns inziens niet. Het verschil tussen een strafverhaal en een kwetsbaarheidsverhaal is het verschil tussen fatalisme en verantwoordelijkheid. Het strafverhaal zegt dat het onze schuld was, maar het was ook onvermijdelijk. Het kwetsbaarheidsverhaal zegt dat het niet onvermijdelijk was. We hadden iets kunnen doen. Wij kozen ervoor om dat niet te doen.

1.1 VAN ACTIVITEIT NAAR BEZIT

Wij wonen in een land dat het anders deed. Althans, dat is wat wij graag vertellen. De Nederlanden ontwikkelden, ergens tussen de twaalfde en de zestiende eeuw, een systeem van collectief waterbeheer dat uitzonderlijk effectief was – waterschappen, dijkgraven, schouwplichten, een heel vocabulaire rondom bescherming tegen water.⁴ Ergens in de achttiende, negentiende en twintigste eeuw verschoof de kennis over het water van de handen van degenen die ernaast woonden naar de deskundigen op afstand, en uiteindelijk naar de computers van de ingenieurs die het modelleerden.⁵ Dat was indrukwekkend. Denk aan de Deltawerken en de Maeslantkering. Zij beschermen ons al jarenlang briljant.

In die verschuiving ging iets verloren. De kennis die in de handen van mensen zat, verhuisde zo grotendeels naar modellen. De verantwoordelijkheid die persoonlijk was – jij onderhoudt jouw stuk dijk, en iedereen weet dat – werd anoniem en gedelegeerd. In de middeleeuwse watergemeenschappen was veiligheid iets wat je *deed*. In

de moderne waterstaat is het iets wat je *hebt*. De veiligheid wordt geleverd als dienst die we betalen via belastingen. Het is onzichtbaar zolang het werkt. Daardoor kan het besef slijten dat bescherming telkens opnieuw geoefend moet worden.

De these van dit essay is daarom eenvoudig: succesvolle bescherming kan haar eigen kwetsbaarheid voortbrengen. Wanneer veiligheid geleverd wordt, gedelegeerd aan systemen en onzichtbaar is zolang alles werkt, slijt het besef af dat bescherming geen bezit is maar iets wat telkens opnieuw moet worden onderhouden en wat oefening en vertrouwen vraagt.

Die these lijkt ongemakkelijk. Ze lijkt te zeggen dat vooruitgang een vergissing is – dat we beter af waren met middeleeuwse dijken en lokale verplichtingen. Dat is niet wat ik beweer. De moderne waterstaat heeft op grote schaal levens gered. Die prestatie moet niet worden gebagatelliseerd. Wat ik beweer is subtieler: dat succesvolle systemen hun eigen kwetsbaarheid kunnen produceren en dat deze kwetsbaarheid geen bijwerking is, maar een eigenschap van het systeem.

Charles Perrow sprak in dit verband van ‘normale ongelukken’: vormen van falen die geen afwijking zijn, maar voortkomen uit de manier waarop complexe, strak gekoppelde systemen zijn ingericht.⁶ Een beschermend systeem kan zo complex en zo vanzelfsprekend worden dat het tegelijk het vermogen aantast om te handelen wanneer het faalt. Precies dat mechanisme zien we telkens terugkeren.

Om de verschuiving van activiteit naar bezit te onderzoeken, gebruiken we een aantal termen die ik hier kort wil introduceren. Deze termen zijn geen gesloten model of dwingende causale keten, maar een set begrippen die ik onderweg nodig heb en die steeds opnieuw zullen opduiken, telkens in een andere gedaante.

Krediet is het belangrijkste begrip. Krediet is opgeslagen vertrouwen. Het vermogen van een bestuurder, een instituut, een samenleving om te handelen en pas daarna

verantwoording af te leggen. Om te zeggen: ik heb nu besloten, en ik leg later uit waarom. Dat vermogen is niet gratis. Het moet worden opgebouwd, in rustige jaren, door competent en eerlijk te zijn en door te leveren wat er wordt beloofd. Dit krediet kan ook worden verwoest, in één oneerlijk moment of door één gebroken belofte. Krediet heeft twee lagen: er is bestuurlijk krediet (de geloofwaardigheid van overheden) en er is interpersoonlijk krediet (het vertrouwen dat burens en burgers in elkaar stellen). Beide bewegen niet altijd gelijk.

Dan is er *de minuut* – mijn woord voor het tijdsvenster waarin handelen nog mogelijk is. Tijdens een ramp is elke seconde die aan overleg, autorisatie of juridische toetsing verloren gaat, een seconde die niet aan handelen besteed wordt. Die wrijving, alles wat tussen een besluit en een handeling staat, is in normale tijd vaak een kwestie van zorgvuldigheid maar in ramptijd kan het de dood betekenen.

Verder is er *het mechanisme* waardoor de verschuiving van activiteit naar bezit gevaarlijk wordt. Zodra veiligheid een bezit is – iets wat er gewoon is, geleverd door anderen en onzichtbaar zolang het werkt – begint een keten die in elke omgeving anders verloopt maar steeds dezelfde richting heeft. In verschillende contexten leidt dat tot verschillende breukvormen: soms tot zichtbare ongelijkheid, soms tot onzichtbaarheid, soms tot verlies van belichaamde kennis en soms tot uitholling van krediet.

Deze termen helpen zichtbaar maken hoe bescherming nieuwe kwetsbaarheid kan voortbrengen. Dat gebeurt niet overal op dezelfde manier. Maar telkens keert dezelfde vraag terug: waar kan dit mechanisme worden gestopt, wat vraagt dat, en wie draagt daarvan de kosten? Die vraag is nooit alleen technisch. Risico en kwetsbaarheid moeten worden berekend, maar ook worden geduid. Dat vereist twee talen: de taal van de berekening en de taal van de betekenis. Juist doordat die twee talen in onze moderne samenleving zelden samenkomen, blijft het mechanisme

vaak intact waardoor bescherming nieuwe kwetsbaarheid kan voortbrengen.

Krediet, de minuut, het mechanisme – het zijn analytische begrippen. Maar samen beschrijven zij iets dat ik de morele dijk noem. De niet-fysieke laag van bescherming die bepaalt of de fysieke laag werkt wanneer het erop aankomt. De fysieke dijk houdt het water tegen. De morele dijk houdt de samenleving bij elkaar terwijl het water stijgt. Zij bestaat uit die voorwaarden die onzichtbaar blijven zolang bescherming werkt, maar beslissend worden zodra zij faalt.

1.2 DE KWETSBAARHEID ACHTER DE DIJK

Water is het leidmotief in dit essay. Water is fysiek eenduidig. Het stijgt voor iedereen hetzelfde. Een golf die door een dijk breekt, breekt niet anders voor rijken dan voor armen, al zijn de gevolgen ongelijk verdeeld. Die eigenschap, die onambiguïteit, legt precies die elementen bloot die in complexere crises verdoezeld raken.⁷

De morele dijk is in lange tijd niet zo broos geweest als nu. De stijging van de zeespiegel maakt die broosheid zichtbaar, zeker in scenario's waarin zij sneller oploopt dan eerder werd aangenomen. Maar er speelt ook iets wat moeilijker te meten is. Wij hebben in decennia van steeds betere systemen iets afgesleten zonder precies te merken dat we het bezaten. Het terugwinnen hiervan is niet in de eerste plaats een kwestie van hogere dijken of betere technologie, maar van iets moeilijkers en minder verkoopbaars. In decennia van steeds betere systemen is het besef afgesleten dat bescherming geen bezit is, maar een praktijk. Wij zijn eraan gewend geraakt dat veiligheid wordt geleverd door anderen; door ingenieurs, modellen, instituties en infrastructuur. Dat is een groot goed, maar het heeft ook een prijs. Oefening verdwijnt, verantwoordelijkheid wordt abstracter, onderhoud verliest urgentie en krediet wordt pas zichtbaar wanneer het er niet meer is.

Dat we die kwetsbaarheid kunnen aanwijzen zonder haar eenvoudig te kunnen opheffen, stemt niet gerust. De structuur die ons kwetsbaar maakt, is dezelfde structuur die ons efficiënt maakt. Reserves wegsnijden is rationeel en onderhoud is saai en weinig aantrekkelijk. Wij kiezen vaak voor optimalisatie in het heden en schuiven zo het risico door naar een toekomst waarvan wij hopen dat die zich nooit aandient. Dat is niet direct op te lossen met een aanbeveling, een beter protocol of een hogere dijk. Het is een spanning die inherent is aan hoe moderne samenlevingen werken.

Rungholt ligt onder water. Maar misschien is dat niet het vreemdste. Het vreemdste is dat wij, terwijl wij steeds hoger en ingenieuzer bouwen, steeds gemakkelijker vergeten dat veiligheid geen onvoorwaardelijk bezit is, maar iets wat telkens opnieuw tot stand moet worden gebracht. Dat vraagt om onderhoud en oefening. Wie dat vergeet, ontdekt het meestal pas wanneer de minuut al verstreken is.

Dit essay vertrekt vanuit dat vergeten. Het onderzoekt hoe samenlevingen bescherming tegen rampen organiseren, en hoe die bescherming kwetsbaar kan worden wanneer zij vanzelfsprekend lijkt. Eerst kijk ik hoe veiligheid in de praktijk een gedelegeerd bezit kon worden. Daarna bespreek ik vier rampen waarin zichtbaar wordt wat die verschuiving betekent: voor wie beschermd wordt, wie moet handelen, wie wordt geloofd en wie de lasten draagt. Tot slot keer ik terug naar de taal waarin samenlevingen over veiligheid spreken, en naar de vraag waarom berekening en betekenis elkaar zo vaak mislopen.

2. Water en orde

2.1 VAN DIJKPLICHT NAAR DELTAWERKEN

Historisch gezien was de dijk in Nederland een weefsel van plichten, inspecties, sancties en gedeelde afhankelijkheid. Zij beschermde het achterland tegen water en organiseerde ook de samenleving die achter haar woonde. Dit is de basis van de oudere orde achter de moderne waterkeringen en de Deltawerken. Vanaf de dertiende eeuw kreeg dit stelsel in verschillende laaggelegen gebieden geleidelijk vorm in waterschappen. Hier was bescherming een collectieve verantwoordelijkheid die zichtbaar werd georganiseerd en, waar nodig, afgedwongen.

Hoe zat dat in de praktijk? In veel gebieden was een waterschap in de dertiende tot vijftiende eeuw vooral een lokaal bestuur rond water. Dit bestuur kon heffingen opleggen en de naleving van onderhoudsplichten afdwingen. De grondslag daarvan was letterlijk grond. Wie land bezat dat door een dijk beschermd werd, was verplicht aan het onderhoud van die dijk bij te dragen, naar rato van het belang. Die bijdrage kon verschillende vormen aannemen. In de vroegste fase ging het vooral om verplichte arbeid aan de dijk. Later, naarmate de economie monetariseerde, werd die verplichting vaker omgezet in een geldelijke omslag. Elk stuk dijk werd toegewezen aan een specifieke grondeigenaar, die persoonlijk verantwoordelijk was voor het onderhoud ervan. Het was dus niet de overheid die de dijk onderhield. Jij onderhield jouw stuk. En iedereen wist welk stuk van jou was.

Dit was niet vrijwillig. Graven, bisschoppen en later ook gewestelijke besturen bekrachtigden deze verplichtingen en zagen toe op de naleving ervan. Wie zijn dijkplicht niet nakwam kon zelfs meer krijgen dan alleen een boete. In verschillende dijkrechten kon nalatigheid uiteindelijk